

Stanislav Fajgelj, PSIHOMETRIJA: Metod i teorija psihološkog merenja (III izdanje),
Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2009, str. 646-656

MORALNA PITANJA PSIHOLOŠKOG TESTIRANJA

U kolokvijalnoj upotrebi se pojmovi „moral” i „etika” izjednačavaju. Striktno rečeno, to nisu jednake stvari. Moral se odnosi na čovekovo ponašanje i na pravila i običaje tog ponašanja (norme), dok je etika nauka koja se bavi moralom. Moral je promenljiv jer zavisi od istorijskog razvoja, ekonomskog razvoja, ideologije, interesa, tradicije, religije itd. Zato se kaže da postoji mnoštvo morala, a samo jedna etika.

Neka kolokvijalna tumačenja, a naročito termin koji je duboko ukorenjen – lekarska etika, nalagali bi da se glava nazove „etička pitanja...”. Međutim, smatrali smo izraz „moral” prikladnijim i tačnijim za ono o čemu će se raspravljati.

Moralna pravila u principu regulišu odnose između ljudi; unutar grupa i unutar društva u celini. Pošto se uvek radi o konkretnim ljudima i konkretnom društvu, kao što je rečeno, moralna pravila se menjaju vremenom i od grupe do grupe. Etika kao naučna ili filozofska disciplina izučava moralna pravila sa ciljem da u njima pronade jedinstvenost, svrhu i idealni sklad.

Ova glava nema za cilj etičku analizu morala psihološke profesije (što bi se, možda, na osnovu naziva moglo zaključiti). Međutim, istorijski pregled razvoja etike može da bude inspirativan u pogledu osnovnih smernica „psihološke etike”. Takozvani „etički kodeksi” koje donose različita strukovna udruženja psihologa nisu etičko-teorijski radovi, nego kodifikacija postojeće prakse, ekstrakcija „pozitivnog”, eliminisanje „negativnog” i rešavanje uočenih problema. Međutim, kao i svaki dokument, tako i etički kodeksi moraju da imaju neke osnovne teze, u čijem definisanju pomaže ako se poznaje etika.

1. Osnovna moralna načela psihologije

Što se tiče tih osnovnih teza psihološke etike – ne može se reći da su one negde propisane. O njima se može razmišljati, one se mogu zaključiti iz postojećih etičkih kodeksa, a neke od njih se nameću same od sebe ili kroz svakodnevnu praksu. Teorijski i praktično, moralna načela zavise od društveno-istorijskih specifičnosti. Recimo, kada se analiziraju američka moralna pravila treba imati u vidu specifičnost njihovog pravnog sistema. Na osnovu tzv. precedentnog prava, ako neki klijent tuži psihologa i dobije spor, taj dobijeni spor kasnije služi kao osnov za nove tužbe i presude. Tako jedan izgubljeni spor jednog psihologa postaje problem za čitavu profesiju. Otuda američke profesionalne norme u prvoj instanci imaju u vidu sudske sporove i, pomalo paradoksalno, sudovi definišu psihološki kodeks. Ipak, pošto dileme američkih sudova povodom presuda psiholozima poseduju uni-

verzalnost, a američka psihologija ima bogatu praksu, tamošnja rešenja se trebaju uzeti u obzir. Pri tome treba imati u vidu zanimljiv podatak da su kanadski psiholozi, u društvu koje je vrlo blisko američkom, morali modifikovati etički kodeks koga su prvobitno preuzeli od američke psihološke asocijacije – APA (Nigel Foreman u izlaganju na naučno–stručnom skupu „Ličnost u višekulturnom društvu”, Novi Sad, 2002).

Upravo su dileme ono što predstavlja iskušenje svakom moralu i zbog čega je za moral karakteristično da ih ima „mnoštvo”. Naime, svakodnevna praksa psihologa stavlja u situacije koje su protivrečne s obzirom na interese učesnika ali i moralne principe. Današnjica nalaže da osnovni moralni princip psihologije (kao i svih drugih profesija koje se bave ljudima) bude:

1. čuvanje dobrobiti ispitanika–klijenta–pacijenta–stranke...

To moralno pravilo se tiče odnosa između psihologa i ispitanika. Međutim, rečeno je da moralna pravila regulišu i odnose unutar grupa. Zato sledeće opšte moralno načelo nalaže psiholozima, kao članovima grupe, odnosno profesije:

2. čuvanje interesa profesije psihologa.

Medicina, kao jedna od najstarijih i najbolje organizovanih profesija, dobro poznaje problematiku suprotstavljenosti ova dva moralna načela. Zajedno sa medicinarima, ovu problematiku dobro poznaje i prati šira društvena zajednica. Nema jednostavnog rešenja za tu suprotstavljenost, ali treba poslušati iskustvo medicine da rešenje svakako nije da se *odustane* od bilo kog od ta dva osnovna načela.

Ovo nije jedina protivrečnost sa kojom se susreću psiholozi, odnosno psihološka etika. Posebno su u tom smislu istaknuti primeri sudske psihologije, sudskog veštačenja, centara za socijalni rad i sl. U tim oblastima, recimo, može biti prekršeno čak i gornje osnovno načelo broj 1., a uobičajeno je da budu prekršena pravila anonimnosti, dobrovoljnosti i sl.

Sledeće osnovno načelo koje treba imati u vidu je pomalo neobično, ali se nalazi u većini etičkih kodeksa i zakona. To je načelo:

3. da se pre svega poštuju zakoni i da se poznaje i poštuje etički kodeks psihologa.

Bez ovog načela bi sva druga moralna pravila visila u vazduhu u formalnom, ali i praktičnom smislu i predstavljala bi skup apstraktnih načela. Kod nas, recimo, u trenutku pisanja ovog teksta, postoji Zakon o uslovima za obavljanje psihološke delatnosti (Narodna skupština Republike Srbije, 1996).¹⁴⁰

¹⁴⁰ U tom zakonu koji ima 21 član definiše se ko i kako vrši nadzor nad stručnim radom psihologa (ministarstvo nadležno za socijalnu zaštitu, kao i sami psiholozi koji imaju potvrđen stepen stručnosti). Zakon propisuje obaveze ustanova i psihologa u pogledu pridržavanja pravila koja propisuje psihološka nauka i struka. Zakon reguliše kada su stručna (stručni ispit i specijalizacija) i naučna (magistratura i doktorat) zvanja preduslovi za obavljanje psihološke delatnosti. Za instituciju koja je ovlašćena za ocenu obučenosti psihologa i mernih svojstava testova se proglašava Institut za psihologiju u Beogradu (član 10). Po ovom zakonu, rezultati merenja ovlašćenih psihologa mogu se koristiti kao nalazi samo u svrhu za koju se izdaju. Zakon predviđa novčane kazne, pa i privremenu zabranu

Naredno osnovno načelo psihološke etike je povezano sa prethodnim. Prva dva načela imaju određeni „pozitivan” ton, sadržan pre svega u veri u ljude i njihovu potrebu da se dela moralno. Međutim, načelo realnosti je uvek prisutno u ljudskom životu. Zato je neophodno jedno načelo koje u striktnom pogledu ne izgleda kao pitanje moralnosti, ali mora biti pitanje psihološke prakse. Ono glasi:

4. moralno postupanje psihologa mora se nadgledati i uzakoniti u smislu kaznenih odredbi.

Psiholozi su obični ljudi koji mogu podleći iskušenjima, ili što je verovatnije, pritiscima da postupe protivno njihovim strukovnim moralnim načelima. Zato je prethodno pravilo potrebno da bi se zaštitila prva dva načela. Ako ono ne postoji ili se ne primenjuje, onda etički kodeksi psihologa postaju etičko-teorijsko gradivo, tj. neće biti regulativi tekuće prakse. Sankcije moraju biti predviđene zakonski (v. prethodno načelo), ali i u okviru profesionalnih udruženja.

Kao što je u uvodu rečeno, nema svetski usvojenih osnovnih načela, sličnim ovim koja su upravo navedena. Pobrajana četiri načela su, dakle, samo jedna od mogućih konceptualizacija, ali vrlo bliska stvarnosti jer a) sledi iz analize postojećih etičkih kodeksa i b) primenljiva je u svakoj profesiji koja se bavi ljudima. Spisak osnovnih načela može biti proširen, a svako od navedenih načela može dalje biti raščlanjeno na više načina.

Ne treba očekivati da će pravna, tj. zakonska regulativa biti ta koja će regulisati pitanja profesionalnog morala. Naravno, saglasno načelu br. 3, psiholog mora poznavati zakone koji se odnose na polje njegove konkretne delatnosti, na primer u zavodima za zapošljavanje, centrima za socijalni rad, školama itd. Međutim, zakoni će uvek biti samo „zadnja linija odbrane” profesionalne etike u smislu da će kreirati najopštiji okvir delovanja i profesionalnih zahteva. Bilo bi pogrešno očekivati od parlamenta da rešava profesionalna pitanja psihologa.

Društvo psihologa Srbije je 2000. godine donelo „Etički kodeks psihologa Srbije” (DPS, 2002), po našem saznanju drugi put u svojoj istoriji. Prva inicijativa za „kodifikaciju stručne etike” su potekla još 1961. godine od pok. Ljube Stojića (Psihološke novine, 2001). Kodeks DPS-a sadrži sledeća poglavlja.

- ★ Obaveštenje o osnivanju Odbora za etička pitanja psihologa Srbije.
- ★ Preambula u kojoj se tumače pojmovi i status psihologije i psihologa, kao i osnovni okviri profesije.
 - 1. Odnos prema stručnom i istraživačkom radu.
 - 2. Odnos prema stranki („primaocu psiholoških usluga”).

obavljanja delatnosti fizičkim licima koja „obavljaju poslove psihološkog ispitivanja...koji nisu zasnovani na psihološkoj nauci i struci” ili koja reklamiraju i oglašavaju stručne metode i postupke u glasilima koja nisu stručna. Za pravna lica su predviđene još i kazne ako ne omoguće „bezbedno čuvanje mernih instrumenata i rezultata ispitivanja”. Društvo psihologa Srbije nadležno je za donošenje etičkog kodeksa.

U trenutku pisanja ovog izdanja, na javnoj raspravi je predlog novog zakona, značajno obimnijeg i ambicioznijeg, u kome je najosetljivije pitanje osnivanja Psihološke komore koja bi izdavala psiholozima licence za rad.

- 3. Odnos prema javnosti.
- 4. Odnos prema kolegama.

Američka psihološka asocijacija (APA) takođe ima „etičke principe i kodeks ponašanja” koji su uključeni u razne dokumente, priručnike i smernice ovog udruženja, ali su izdati i kao zasebna publikacija (APA, 1992). Osnovne celine koje reguliše njihov kodeks su sledeće.

1. Uvod	6. Terapija
2. Preambula	7. Tajnost i poverljivost
3. Opšti principi	8. Nastava, istraživanje i objavljivanje
4. Evaluacija, testiranje ili intervencije	9. Forenzičke aktivnosti
5. Marketing i druge javne primene	10. Rešavanje etičkih pitanja

1.a. Značaj stručnosti

Pažnju naročito privlači prvi opšti princip iz etičkog kodeksa APA-e: kompetencija. Princip stručne kompetencije jako podseća na Sokratovo uverenje da svako činjenje zla proizlazi iz zablude i neznanja, pa je otuda neznanje najteža vrsta moralne izopačenosti. Možda Sokratov tzv. etički racionalizam nije primeren svim oblastima društvenog života, ali za jednu strukovnu organizaciju izgleda krajnje razložno da njen osnovni zadatak bude stručnost. Sva druga moralna načela koja psiholog može da primenjuje *na svom radnom mestu* se mogu smatrati promašenim ukoliko psiholog ne zna da obavi svoj posao kako valja (Ivić, 2002).

Stručnost i kvalifikovanost su direktno istaknuti i u preambuli etičkog kodeksa DPS, a posredno i u poglavlju o odnosu prema stručnom i istraživačkom radu. Dakle, ako se postavi pitanje kako operacionalizovati osnovna načela br. 1 i 2, prvi i osnovni odgovor je: **stručnošću, kvalifikovanošću i kompetencijom**. Podsećamo na jednostavnu definiciju stručnosti: stvaralačka primena znanja.

Čitalac je dosad već uočio da se raspravlja o etičkom kodeksu psihološke profesije uopšte, a ne specifično u oblasti psihološkog testiranja. Međutim, sasvim je prirodno da se „etika testiranja” izvodi iz opštih etičkih principa psihološke profesije. Testovi su najčešće alatke psihologa u njihovom poslu, te je „pružanje usluga, nastava i sprovođenje istraživanja” vezano za testove i testiranje.

No, testiranje nije isto što i psihometrija. Da li postoje neki moralni zahtevi koji se odnose specifično na psihometriju? Naneli i Bernstin smatraju da *psihometristi ne treba da igraju nikakvu posebnu ulogu u etici*. Njihov zadatak treba da bude analiziranje eventualnih različitih izbora koje diktiraju moralna pravila

2. Neke osnovne moralne dileme i iskušenja

U jednom ranijem poglavlju je citirana konstatacija koja je već postala floskula: „testiranje je veliki biznis” (Prediger, 1994). U komentaru uz prva dva opšta moralna načela spo-

menuto je da ta dva načela mogu da budu suprotstavljena. Na isti način, komercijalni aspekt testova i testiranja može da bude suprotstavljen opštim načelima 1. i 2. To nije slučaj samo sa testovima; psihoterapija i marketing npr. nisu ništa manji biznis od testova i ne sadrže ništa manja trvenja između komercijalnog aspekta i interesa pacijenata, javnosti i profesije.

Saglasno opštem načelu br. 4., profesionalnost i blagotvoran učinak psiholoških testova izgleda da se najbolje čuva ako se izdavanjem, konstrukcijom, evaluacijom, standardizacijom i validacijom testova, kao i prikupljanjem informacija o testovima bave posebne ustanove, oformljene baš za tu namenu. Rad tih ustanova mora biti javan i stalno kontrolisan od strane naučne i stručne javnosti, ali i od psiholoških strukovnih organizacija. U okviru Društva psihologa Srbije npr. postoji Centar za primenjenu psihologiju koji se bavi takvom delatnošću (ali i izdavačkom delatnošću u opštem smislu).

Apstraktni humanizam U psihologiji postoji jedno „unutrašnje trvenje” u pogledu primene testova. U narednom poglavlju (?), zatim u XIII.9 i na drugim mestima u knjizi, opisane su izvesne debate između protivnika i korisnika psihološkog testiranja. Čitalac će videti da su te debate raznolike i polidimenzionalne, ali se dosledno provlači stari i poznati sukob: nomotetsko nasuprot idiografskom.

Teorijski sukobi sami po sebi ne bi morali imati nikakve moralne reperkusije. Međutim, danas postoji jedan ekstreman stav koji u najkraćem kaže da individualne, a posebno grupne razlike ne samo da ne treba javno konstatovati, već ih ne treba ni meriti jer ne odražavaju stvarne razlike između ljudi. Ovaj uslovno rečeno antinaučni stav se ponekad poziva na to da je različito tretiranje ljudi na osnovu njihovih individualnih razlika nemoralno. Oni koji zastupaju takav stav često optužuju psihometriju da se oslanja na sociobiologiju.

Savremena sociobiologija se oslanja na socijalni darvinizam, pa društvene odnose i strukture posmatra kao rekapitulaciju ponašanja naših predaka (Rust i Golombok, 1999), analogno biološkom pravilu da je „ontogeneza kratka rekapitulacija filogeneze”. Socijalni darvinizam je baziran na simplifikaciji ideja kulturnog evolucionizma i evolucionizma uopšte. Bio je i ostao posebno privlačna ideologija konzervativnih i liberalnih političkih krugova. Krucijalno je, ipak, bilo to što je bio prihvaćen od strane nacionalsocijalista Nemačke, što je dovelo do kompromitacije evolucionog, biološkog i genetskog tumačenja individualnih razlika. Međutim, na isti način kako je ideja evolucionizma uprošćeno, i u suštini netačno, upotrebljena u socijalnom darvinizmu, isto tako je patetična i opasna ideja da su svi ljudi jednaki. Kao što kaže Dobžanski (1982), „jednakost znači da svi ljudi imaju pravo na jednako povoljne uslove za puno razviće svojih mogućnosti, a ne da su te mogućnosti istovetne” i „Da bi bili jednaki pred zakonom, ljudi ne moraju biti blizne dvojke”. Razumljivo, sociobiologija podrazumeva da su individualne razlike primarno nasledno uslovljene. Upravo to je ono što protivnicima naročito smeta i zbog čega su protiv izučavanja individualnih razlika kao „odjeka iz dubina” – „pravih crta”.

Dakle, trauma nacizma izbacila je u prvi plan nesretno formulisanu parolu da „su svi ljudi isti”. Zlo koje su učinili nacizam i njegova rasna teorija dovelo je do toga da je posle Drugog svetskog rata javno mnenje bilo hipersenzitivno na sve što je ličilo na rasne ili nacionalne razlike – tj. na nasledne razlike. To je dalo zamah environmentalizmu u kome se insistiralo da su svi ljudi genetski slični. Naravno, to je samo delimično tačno, tj. svuda gde se sreće zvonasta kriva vidi se da postoji tendencija ka nekoj srednjoj vrednosti, ali su izuzeci, i to veliki, takođe prisutni. Podsetimo se motoa Adolpha Queteleta (str. 79): priroda želi da napravi prosečnog čoveka, ali je niz sitnih incidenata ometaju da to postigne u svim

aspektima. Iz sukoba environmentalizma i determinizma proistekla je debata *priroda ili odgoj* (engl. nature vs. nurture) koja je i danas vrlo prisutna u psihologiji.

U ovoj knjizi je pitanje individualnih razlika i njihove neminovnosti detaljno obrazloženo. Ljudi su po mnogo čemu slični, ali i po mnogo čemu različiti. Opšte je poznato, ne samo u psihologiji, da nema dva čoveka ista, ako se pod time podrazumeva istovetnost, i to je nešto drugo nego što su ljudska prava. U psihologiji se ljudske razlike izučavaju sa ciljem da se utvrdi šta je kod ljudi zajedničko. Međutim, spomenuta floskula je dovela do toga da su teorijska pitanja postala pitanja etike. Postoje razlozi da se čvrsto veruje da će tok razvoja naučne psihologije eliminisati sve ekstremne stavove i da će preživeti oni stavovi koji su kompatibilni. Međutim, u skladu sa profesionalnom etikom, smatramo da spomenuti (ekstremni) stav zaslužuje da bude korektno prezentiran.

Svetski je poznat tragični nesporazum prouzrokovan knjigom „Zvonasta kriva” Hernštajna i Marija. O kasnijem povlačenju knjige „g faktor” Krisa Branda i neuručivanjem priznanja Rejmondu Katelu pišaćemo u narednom poglavlju (?).

Debata o korisnosti i društvenoj ulozi testova, inače, ne potiče samo od različitih psiholoških teorijskih pravaca. Tokom prave poplave testiranja u SAD koja je započela nakon uspeha testiranja u Prvom svetskom ratu, počeli su se javljati glasovi protesta. Jedan od istaknutih skeptika bio je Walter Lippman, poznati novinar i komentator, koji je 1922. godine rekao da su testovi inteligencije „sujetan napor da se zanemari učenje i znanje”. Dakle, njegov protest se nije zasnivao na antinaučnoj pretpostavci.¹⁴¹

Slične diskusije su se kasnije širile čitavim svetom i došle do nas. ZPD (1983) navodi primere iz javnih rasprava u SFRJ koje su vođene krajem 70-ih godina XX veka. U Sloveniji je vođena javna rasprava o merenju inteligencije u časopisu „Naši razgledi”, u NIN-u je objavljen članak „Merenje pameti, da li je test pas čuvar?”, a u Hrvatskoj članak „Test ili teror u ime znanosti”. U svim slučajevima su strukovna udruženja psihologa organizovala posebne skupove i stručnu polemiku i odgovorila na kritike. ZPD Slovenije (1983) analizira problem i spomenuti otpor prema utvrđivanju individualnih razlika naziva *apstraktnim etičkim optimizmom*. U ZPD smatraju, naime, da taj stav bazira na pretpostavci o „dobroj naravi” čoveka, čiji razvoj može biti ometen, a priroda narušena ako se u nju zadire i ispituje. Međutim, današnje poricanje utemeljenosti individualnih razlika, kao što smo videli, ima jedan drugi naglasak – u osnovi antiempirijski, zaogrnut plaštom društvene odgovornosti nauke.

Ovde smo već citirali mišljenje Predigera (1994), koji kaže da brak testova i psihologije (malo generalizujemo njegovo mišljenje) svakako treba sačuvati, ali i popraviti tako što će se praksa konstrukcije i primene testova stalno kontrolisati i unapređivati. Ovakvo mišljenje je sasvim u skladu sa gore spomenutim prvim opštim etičkim principom: stručnošću. Psiholozi moraju da poznaju svoju „udarnu” alatku, da je poštuju (jer dobri profesionalci u svim oblastima poštuju svoje alate) i da svoja znanja unapređuju. Nepoznavanje neke stvari ne daje dobar teorijski osnov za suprotstavljanje toj stvari. Kao što je govorio prof. Rudi Supek,

¹⁴¹ Inače, Walteru Lippmanu je pokušao da odgovori niko drugi do Lewis Terman lično. Avaj, nastojeći da polemiku vodi u popularnom mesečniku, na popularan način, Terman je u očima javnosti bio gubitnik (Cohen i Swerdlik, 1999).

jedini teorijski (pa prema tome i etički) pravac koji može da proistekne iz neznanja je – neznanizam.¹⁴²

2.b. Ilustracija nekih debata u naučnoj psihologiji

Slučaj Cattell Godine 1997. u Američkom društvu psihologa (APA) desilo se nešto nezapamćeno. Devedesetvogodišnji Raymond Bernard Cattell je doputovao u Čikago iz svoje kuće na Havajima da bi primio nagradu za životno delo. U tom trenutku je odbor APA povukao odluku o dodeli nagrade i Cattell se vratio kući. Razlozi za neuručivanje zlatne medalje su ostali konfuzni i polutajni, a događaj za samog Cattella toliko potresan da je njegova smrt godinu dana kasnije bila obeležena tim događajem. U najkraćim crtama, ono što se moglo zaključiti, on nagradu nije dobio zato što njegovo izučavanje individualnih razlika ukazuje na to da on prihvata rasizam i neravnopravnost ljudi. Povodom tog događaja G. Whitney je napisao članak u „The Mankind Quarterly”, iz kojeg smo napravili kolaž citata da bi se videlo kako je neuručivanje nagrade Cattellu vrh ledenog brega jednog široko rasprostranjenog antinaučnog stava.

Harvardski biolog, istoričar i filozof nauke Ernst Mayr smatrao je da je ljudska rasa, kako se menjala od divljaštva do civilizacije, oscilirala između dva pristupa znanju.

Prvi pristup vodi do moderne nauke, drugi do autoritarne dogme. Smer ka nauci, koji se može pratiti unazad do filozofa stare Grčke, karakterističan je za zapadnu civilizaciju. Mnogo uobičajeniji smer ka autoritarnim dogmama je ilustrovan religijama koje su izronile na Srednjem istoku...

Četvrta inkvizicija: ... negde između Tomasa Džefersona i Vilijama Džefersona Klintona jedan uticajan segment inteligencije skrenuo je daleko ka ideološkoj i političkoj levici... Unatoč onome što iskustvo pokazuje i u otvorenoj suprotnosti sa većim delom nauke XX veka, jaka struja modernog liberalizma obožava radikalni egalitarizam... Osim individualnih razlika njih razdražuju i grupne razlike... Iсуviše je očito da različite etničke/rasne grupe ne pokazuju iste rezultate u obrazovanju, kriminalu ili uspehu na poslu. Iako niko stvarno nije siguran u to koji su sve razlozi za takve različite rezultate, ako se ne složite sa environmentalističkim socijalističkim egalitarnim objašnjenjem, vi ste zli...

Pobornike egalitarizma stalno vreba noćna

mora da su možda genetske razlike između etničkih grupa te koje rezultiraju različitim prosečnim nivoima postignuća u različitim aktivnostima. Samo tim strahom može se objasniti eksplozija gneva sa kojim su neki komentatori primili „Zvonastu krivu” pokojnog R. Hernštajna i Č. Mareja iz 1994.g., u kojoj se, kao mali deo mnogo veće teze, zaključuje da postoje nasledne razlike u kognitivnoj sposobnosti između rasa...

Barry Mehler u članku u časopisu „Reforma judaizma” opisao je Cattellov rad pridevima kao što su: „rasist”, „hitlerovska rasna ideologija”, „napisali nacisti”, „fašistički ideolog”, „notorno antisemitski”, „prevarantski” i, na kraju, „moramo se čuvati naučnika koji žele da izigravaju Boga”...

Danas se primenjuje sličan pritisak, cenzura, kažnjavanje i defamacija protiv naučnika koji naglašavaju ulogu nasleđa u ljudskom ponašanju. Publikovani stavovi se često pogrešno citiraju i predstavljaju; emocionalne reakcije zamenjuju naučno rezonovanje, argumenti se usmeravaju protiv čoveka umesto protiv dokaza (npr. naučnik se naziva „fašistom”, a njegovi argumenti se ignorišu)...

¹⁴² Po tom pitanju se Supek izgleda slagao sa Sokratom.

Slučaj Brand Otprilike u isto vreme odvijao se još jedan događaj čije sličnosti sa prethodnim prosto „bodu” oči. Iz istog Whitneyevog članka prenećemo opis onoga što se dešavalo i kako je završilo.

To je bio Christopher Brand, profesor na Univerzitetu u Edinburgu, koji je 1997. podneo tešku kaznu u vidu otkaza zbog upućivanja izazova egalitarnoj fikciji. Pošto je proveo preko 20 godina na Odeljenju za psihologiju, 1996. Brand je napisao knjigu koju je nazvao „g faktor” (*The g Factor*). Objavljena je u Engleskoj kod izdavača John Wiley and Sons, jedne od najvećih međunarodnih kuća, koja je u promotivnoj literaturi dala sledeći opis:

„Priroda i merenje inteligencije su politički vruć krompir. Međutim, Brand se u ovoj ekstremno čitljivoj, dalekosežnoj i savremenoj knjizi ne boji da iskasapi slogane modernih „edukacionalista”. Ova kratka knjiga nudi mnogo materijala za razmišljanje i debatu.”

Brandova knjiga je doživela brzu prodaju u Engleskoj tokom prvih šest nedelja i bila je planirana za objavljivanje u SAD, kada je iznenada „depublikovana” i praktično povučena iz cirkulacije, verovatno po naredbi centrale „Vajlija” u Njujorku. „Vajli” je izjavio medijima da „knjiga sadrži tvrdnje za koje mislimo da su uvredljive”. Označen kao „rasist”, Kristofer Brand je do daljeg suspendovan iz nastave i administrativnih dužnosti na Edinburškom univerzitetu. Određen je „Specijalni tribunal” prema kome je Brand otpušten. U trenutku pisanja, a u saglasnosti sa procedurom klasičnog lisenkoizma, sastanci Specijalnog tribunala su ostali tajni.

Kristofer Brand je, inače, skupio niz citata koji se bave mestom psihologije u svetu nauka, odnosa nomotetskog i idiografskog i drugim gorućim psihološkim temama. Citati su prezentirani na Internetu na adresi <http://www.cycad.com/site/Brand/quotes/index.html>, grupisani su u tematske celine i veoma su brojni. Zbirka citata ne može zameniti izučavanje neke oblasti, ali joj se ne može odreći zanimljivost i informativnost.

3. Ko može biti korisnik testa

U našoj zemlji i po našoj psihološkoj praksi podrazumeva se da jedini korisnik testa mogu biti psiholozi, ali ne postoji neka detaljnija kategorizacija psiholoških memnih instrumenata s obzirom na potrebne kvalifikacije onoga ko ih primenjuje. Centar za primenjenu psihologiju zahteva dokaz o stručnoj spremi (diplomu) da bi se mogli kupiti testovi (bilo je mišljenja da se traži i izjava od ustanove u kojoj psiholog radi da će se testovi primenjivati pod predviđenim uslovima). U stvarnosti, psihološke testove koriste istraživači iz različitih oblasti društvenih nauka za potrebe istraživanja. Neki neuropsihijatri takođe koriste psihološke testove u svom radu. Može se zamisliti da postoje i mnoge druge primene testova od strane osoba koje nisu psiholozi (izgleda, na primer, sasvim prirodno da testove postignuća koriste pedagozi i nastavnici).

Neovlašćeno testiranje samo po sebi nije najveći problem. Loše je ako se testovi primenjuju nestručno, ako se nekritično primenjuju nestandardizovani testovi, ili čak primenjuju protiv njihove namene i pravila primene – bez obzira na to ko ih na takav način primenjuje.

APA ne insistira na tome da korisnik testa mora biti diplomirani psiholog, ali insistira na tome da svi učesnici u testiranju budu kvalifikovani i odgovorni. Ovo udruženje je razvristalo moguće korisnike testa u tri kategorije, s obzirom na kvalifikacije koje su potrebne za

pravilnu primenu konkretnog testa. Sasvim pojednostavljeno, nivo A može da primenjuje testove postignuća, nivo B testove sposobnosti i upitnike ličnosti, a nivo C individualne i projekтивne testove. Kod nas je slovenački Zavod za produktivnost dela (1983) pokušao da napravi sličnu klasifikaciju, sa 4 kategorije, koje su analogne ali nešto nijansiranije nego prethodna tročlana kategorizacija.

Ipak, i u razvijenoj zemlji kao što su SAD postoje ocene da je situacija sa kvalifikacijama korisnika testova haotična. Tome doprinose izdavači testova koji imaju različite politike u toj oblasti i izdaju testove različitim ljudima. Očigledno se treba podsetiti floskule o „velikom biznisu” i stalnom sukobu commerciuma i moralisa.

Psiholozi se protiv nestručne upotrebe testova moraju boriti organizovano: osnivanjem strukovnih organizacija, regulisanjem prava i obaveza za izdavanje testova, izdavanjem „etičkog kodeksa”, sankcionisanjem kršenja moralnih načela, definisanjem standarda psiholoških testova, obavezom restandardizacija i revalidacija itd.

4. Pitanje „legaliteta i legitimiteta” testova

Da bi bio profesionalan i da bi poštovao moralne principe svoje profesije, psiholog može koristiti samo merne instrumente koji su: a) konstruisani u skladu sa psihometrijskim pravilima i b) to moraju biti testovi čija su autorska i druga prava potpuno regulisana. Prvi zahtev je eminentno pitanje stručnosti, što znači da se tiče spomenutog prvog profesionalnog etičkog načela (ovde ga nazivamo „legitimitetom” jer neodoljivo asocira na slične debate u sferi politike). Drugi zahtev potpuno korespondira sa pitanjem legalnosti, iako njegovo kršenje sadrži i jasne etičke konotacije.

Iz toga bi praktično sledilo da psiholog sa sigurnošću može koristiti samo testove koje je izdala domaća strukovna organizacija (npr. Društvo psihologa Srbije) ili neki drugi izdavač koji je zakonski i profesionalno ovlašćen za to. Međutim, do momenta pisanja je stanje opremljenosti CPP-a bilo nezadovoljavajuće u pogledu broja testova, savremenosti, kvaliteta priručnika itd.

Zbog toga je postala praksa da se u značajnom broju koriste strani testovi, koji se prevode i modifikuju, zatim testovi iz raznih izvora koji se takođe modifikuju, često uz dramatično skraćivanje. Kao što je ranije rečeno, *psihometrija smatra da se svaki test koji je izmenjen u bilo kom aspektu treba tretirati kao novi test* (na ovo je ukazao i prof. Ivić u svom plenarnom predavanju na Saboru psihologa, 2002). Pored toga što iza njih ne stoji kvalitetan priručnik, problemi sa testovima drugih i stranih autora su sledeći:

a) Prevod na naš jezik ne obezbeđuje 1:1 korespondenciju predmeta merenja, mernih svojstava i naročito normi. Dok se ne utvrde merna svojstva, dok se ne izvrši domaća standardizacija, dok se ne izda regularan priručnik i dok se ne reši pitanje zakonskih prava, takav test ne poseduje profesionalni standard.

b) Pitanje autorskih i izdavačkih prava smešta ceo problem u isti kontekst u kome se nalazi računarski softver, strani filmovi i muzika – dakle u kontekst piraterije. To može, pre ili kasnije dovesti do sudskih sporova.

c) Stvar je pristojnosti i profesionalne solidarnosti, što znači profesionalnog morala, da se poštuju pravila profesionalne grupe generalno, a ne samo „u svom selu”. Dakle, upotreba

testova, a pogotovo njihova komercijalna upotreba bez saglasnosti i obaveštavanja autora i/ili izdavača je neetična i neprofesionalna.

Postoje izvesni izuzeci i situacije u kojima se pitanju legalnosti može pristupiti sa više fleksibilnosti. Za jedan takav izuzetak se obično smatraju projektni testovi, čija psihometrijska svojstva su neobična (rastresita) po više osnova, isto kao i autorska prava i vrsta i količina potrošnog materijala. Uzmimo za primer Test crteža ljudske figure u kome ispitanici na praznom listu papira moraju nacrtati neku osobu, a skorovanje i interpretacija se mogu vršiti na osnovu međunarodnih priručnika, kurseva i specijalne obuke. Sličan primer je Jungov test slobodnih asocijacija. Ipak, s obzirom na to da kultura, rasa, mentalitet, jezik i istorijsko (kolektivno) nasleđe imaju uticaja na ponašanje pojedinca, i projektni testovi zahtevaju domaće priručnike sa prilagođenim kategorijama, deskripcijama tipičnih odgovora i ponašanja, normama i sl. Profesionalni kodeks nalaže da se u praksi koriste takvi prilagođeni testovi.

Postoje još dva izuzetka od striktnog legaliteta, koji se odnose na sve testove, pa i na strukturisane. Prvi izuzetak je kada se testovi koriste isključivo za naučna istraživanja i/ili kada se prevode sa ciljem da se provere njihove metrijske karakteristike na domaćoj populaciji i da se sa njima upozna domaća stručna javnost. Drugi slučaj je kada psiholog pojedinac kupi strani test, po potrebi ga prevede i koristi za vlastite (interne) potrebe, bez dalje preprodaje i diseminacije.

Ne postoji, međutim, nijedan izuzetak kojim bi bilo dozvoljeno ometanje autorstva testa. Ako se test koristi privremeno, bez priručnika, za potrebe istraživanja i evaluacije, on i dalje mora da nosi svoje ime i ime svog autora i njegovo poreklo mora biti poznato.

Za bolje razumevanje legalne upotrebe testova mogu pomoći sledeća dva opšta a jednostavna principa koji se tiču upotrebe testova u redovnoj profesionalnoj praksi i upotrebe na komercijalnoj osnovi. *Prvi princip* je da se svakodnevni stručni rad psihologa u okviru neke institucije ne može zasnivati na testovima čije pitanje legaliteta i legitimiteta nije rešeno. *Drugi princip* je da se zarađivanje na takvim testovima (npr. putem preprodaje), ili bilo kakvo drugo profitiranje ne uklapa u moralne, profesionalne i pravne standarde.

5. Prava ispitanika

U svojim „Standardima” APA (AERA, 1999) navodi 13 standarda koji se odnose na prava i odgovornosti ispitanika (engl. test taker). Rezimiraćemo ih na sledeći način.

1) Pravo na obaveštenje o svrsi testiranja i na saglasnost sa testiranjem. Generalno rečeno, ispitanici imaju pravo da budu obavešteni o tome: a) zašto se testiraju, b) kako se vrši skorovanje, c) za šta će se testni rezultati koristiti, i d) ko će sve biti upoznat sa testnim rezultatima. Dobijanje saglasnosti od ispitanika je stvar „kurtoazije” kada se radi o sudskom veštačenju. Problem dobijanja saglasnosti postoji i kod dece, starih, bolesnih, retardiranih osoba itd. Ukoliko osoba nikako nije u stanju da razume svrhu testiranja i šta se od nje traži, onda se saglasnost treba tražiti od roditelja ili staratelja.

Nažalost, čak i sa ovim minimalnim pravom ispitanika može da bude problema. Ti problemi se događaju prilikom naučnih istraživanja, kada od ispitanika treba sakriti ciljeve testiranja kako ne bi bili kontaminirani rezultati. U praksi se to može nadoknaditi kasnijim

obaveštenjem, ali u suštini taj problem ne nanosi štetu ispitanicima jer su istraživački podaci obično anonimni i tajni.

2) Pravo da se bude obavešten o rezultatima testiranja (nalazima), ako ti rezultati mogu uticati na život ispitanika i ako postoji potreba da se proveri njihova tačnost. To mora biti urađeno na razumljiv način. Psihološka praksa ne ide naruku ispitanicima jer psiholozi često izbegavaju da ih detaljno obavestavaju o nalazima zato što smatraju da oni to ne bi razumeli, ili zato što praktični razlozi to onemogućavaju.

Međutim, ispitanike je korisno tretirati kao vlasnike podataka o sebi, i na osnovu toga, kao osobe koje imaju pravo da pristupe tim podacima i da ih znaju. Psiholog može doći u osetljive i neprijatne situacije kada saopštava nalaze ispitanicima ili roditeljima, ali to je deo profesije i za to se treba pripremiti. Naravno, oblik i sadržaj informacija koje se daju ispitanicima treba da bude prilagođen i primeren mogućnostima onoga ko ih prima.

Pošto je već spomenuta lekarska etika kao uzor svih drugih etičkih kodeksa, podsetimo se na vrlo suptilan, razvijen i razgranat sistem pomoću koga lekari „čuvaju” nalaze od pacijenata: npr. „doktorski rukopis”, latinski nazivi i slično. To ukazuje da postoji opšti problem saopštavanja rezultata klijentima, nekada u njihovom vlastitom interesu. Što se tiče psihologa, treba poći od toga da su stranke vlasnici podataka o sebi, a ostalo je stvar procene i veštine.

3) Pravo na privatnost. Ovo znači da u suštini ispitanik ima pravo da odbije testiranje, da prekine testiranje, ili da ograniči informacije koje daje o sebi. Pravo na privatnost je problematika specifična za SAD gde postoji tzv. peti amandman po kome optuženi čak ni sudu ne mora da kaže ono što smatra da mu šteti – a pogotovo ne psihologu.

U jednom trenutku, u SAD, pitanje ugrožavanja privatnosti putem testova je bilo tako zaoštreno da je 1965. g. senatski komitet istraživao te primedbe. Zaključeno je da nije postojala masovna i namerna zloupotreba testova, a da je negativna slika u javnosti uglavnom poticala od masovne prodaje testova laicima i pogrešne upotrebe testova (Groth-Marnat, 2003).

Osim ugrožavanja privatnosti do koga može doći objavljivanjem rezultata testiranja, postoji i problem *uznemiravanja*. Do uznemiravanja ispitanika može doći zbog toga što mnogi testovi (npr. MMPI) sadrže pitanja koja „zadiru u intimu”, izazivaju loše uspomene, odnose se na tabue ili sl. (Groth-Marnat, 2003).

4) Pravo na kategorizaciju koja najmanje stigmatizira. Ovo pravo je ustanovljeno posle slučajeva da su psihološki izveštaji na neki način dopirali do javnosti. Psihološki izveštaj koji je u osnovi tačan, ali sadrži termine kao što su „nesposoban”, „neurotičan”, „infantilan” i sl., može na zahtev ustanove koja je tražila testiranje doći do osoba koje su na neki način nadređene ispitaniku (direktor škole, šef i šefova sekretarica). To samo po sebi može da naškodi ispitaniku, a pošto ta osoba nije dužna da čuva privatnost testovnih rezultata može da ih učini dostupnim širem krugu ljudi. Zato psiholog treba da ima u vidu da njegov izveštaj mogu da pročitaju nestručne osobe, ili osobe za koje on ne zna da će videti taj izveštaj. Opšte etičko načelo da se radi u korist stranke nalaže psihologu da „ublaži” tekst i koristi što je moguće manje stigmatizirajuće termine (lekari se za te potrebe služe latinskim izrazima).

Pisanje psihološkog izveštaja ili nalaza je vrlo osetljivo i teško stručno pitanje (Biro, 2003a). Mnoga od nabrojanih etičkih pravila *direktno povećavaju verovatnost pojave Barnum efekta*. Opasnost da se psihološki izveštaji pišu oportunistički je i inače visoka (Cohen i Swerdlik, 1999), a ako se još insistira na neutralnosti izveštaja i obavestavanju ispita-

nika, onda se cela profesija ozbiljno suočava sa problemom eufemizama i Barnum efekta, odnosno kako se kaže u Hrvatskoj – praznoslovlja. Tačno je da je ovo američko pravilo poteklo iz izgubljenih sudskih procesa, ali nezavisno od toga, problem pisanja izveštaja je opšte poznat i za njega je potrebna stručnost. Stvar je pristojnosti i dobre mere da se izveštaji ne pišu uvredljivo ni preterano inspirisano, bez „psihologiziranja” i nepotrebne „patologizacije” (jer može biti pogrešna). Izveštaji, jednostavno, treba da budu stručni.

5) Pravo da nalazi testiranja budu tajni. Ovo pravo se na prvi pogled podrazumeva, ali psiholog retko vrši testiranje radi svojih potreba, nego obično na zahtev neke „treće strane”. Zato bi ovo pravilo trebalo reformulisati tako da: a) rezultatima testiranja ne može raspolagati niko osim onih osoba koje imaju na to pravo i b) da ispitanik mora biti informisan koje su to osobe (v. pravo br. 1). Pravilo tajnosti psiholoških nalaza dotiče i pitanje čuvanja i prenošenja tih nalaza, bilo da se čuvaju u papirnom obliku, bilo na računaru.

Pitanja profesionalnog morala, standardi psihološkog testiranja, pravila za konstrukciju i primenu psiholoških mernih instrumenata i druga pitanja značajna za psihološko testiranje su prisutna i dostupna na Internetu. Mnoga od ovih mesta pomenuta su u knjizi, a student će sa malo veštine u pretraživanju mreže i sâm naći ono što ga interesuje. Na mnogim Internet prezentacijama (posebno univerzitetskim) mogu se naći veze (linkovi) sa drugim psihološkim institucijama i časopisima.